

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 9

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1917–1923)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2009

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телерадіоохорони та радіомовлення України
за програмою "Українська книга"*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
за участю Варвари ШУЛЬГИ

Автори передмови: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК

Автори коментарів: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
Мар'ян МУДРИЙ

Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-628-8 (т. 9)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., Мудрий М., коментарі, 2009
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2009

ЯК КОЗАКИ ЛАГОДЯТЬСЯ В МОРСЬКИЙ ПОХІД

Походи козаків на море доходять у роках 1613–1620 небувалих розмірів і нечуваної відваги*; згадані роки — це геройська доба тих походів. Козаки швендялися тоді на своїх убогих чайках по всьому Чорному морі, не даючи спокою турецькому царству, перед котрим дрижав увесь тодішній європейський світ, і до божевілля доводили всесильних турецьких султанів, що навіть у своїх царгородських палатах не чули себе безпечними від козаків.

Тоді наша козаччина здобуває собі світову славу своєю незрівнянною відвагою і зручністю. Сучасний турецький історик*, описуючи морські походи козаків, каже: “Можна сміло сказати, що не знайти на цілому світі людей сміливіших, які менше дбали б про життя, менше боялися б смерті; люди, обізнані з морським ділом, оповідають, що ця голота своєю зручністю й відвагою в морських битвах страшніша від усякого іншого ворога”. А французький посол у Царгороді, що був свідком тих козацьких походів, не знаходить слів похвали козацькій хоробрості та радить своєму урядові не пожалувати яких 50 тисяч талерів, щоб козацькою фльотою зв’язати зовсім турецькі сили і не дати їм ніякої змоги висунутися на Середземне море, де турки тоді воювали з Іспанією.

Особливо вражали ті убогі засоби, з якими козаки пускалися проти могутньої турецької фльоти. От як оповідає Боплан (Beauplan) про морську техніку козацьку*:

Висилають наперед на Запорожжя всякі речі, потрібні до походу і для будови кораблів, і потім ідуть туди самі козаки й будують чайки. До одної чайки береться їх душ шістдесят і виготовляють її за два тижні — бо вони майстри на всі руки. Основою служить вербовий або липовий човен, довгий на 45 стіп; на нього набивають із дощок боки (борти) так, що виходить човен довготи шістдесяти стіп, а ширини 10–12 стіп і такої ж глибини. На околом обв’язують його щільно і міцно обвідкою з снопок очерету. Роблять дві керми, ззаду і спереду, ставлять щоглу на вітрила і з кожного боку 10–12 весел. Помосту в човні нема і хвилі заливають його водою, але та очеретяна обвідка не дає йому потонути. П’ять до шість тисяч козаків вироблять за два-три тижні 80 до 100 таких чайок. В одну чайку сідає 50–70 чоловік, і кожний має дві рушниці й шаблі, 6 фунтів пороху й олова подостатком. На боках чайки 4–6 гарматок, у бочках сухарі, пшоно і саламаха. На кожній чайці квадрант¹.

Так, зібравшись, пливають Дніпром; напереді отаман, з корогвою на щоглі. Човни йдуть так тісно, що сливе один торкається другого. Турки звичайно

¹ Приряд на означування напрямку дороги.

тримають свої галери на усті Дніпра, щоб не пропустити їх, але козаки вибирають темну ніч перед новим місяцем і викрадаються очеретами. Коли їх помітять, іде переполох по всіх побережних краях, аж до самого Царгорода; султан розсилає гонців по всіх побережних краях, остерігаючи людей, але це мало помагає, бо за 36—40 годин козаки вже в Анатолії (на малоазійському побережжі). Приїхавши, лишають при кожному човні тільки по два козаки та два джури на сторожі, самі ж із рушницями нападають на міста, здобувають, грабують, палять, забігаючи і на цілу милю від берега і з добиччу вертають додому.

Коли доведеться їм зустріти турецькі галери чи інші кораблі, то роблять ось як: їх чайки підіймаються над водою тільки $2\frac{1}{2}$ стопи, тому все перше вони побачать корабель, ніж звідти їх побачать. Тоді спускають щогли, заходять від заходу сонця і тримаються до півночі так, щоб тільки не спустити корабля з очей. Опівночі з усієї сили гребуть до кораблів і половина приготовляється до бою, щоб, приставши до корабля, кинутися в його середину. Неприятель несподівано бачить, що 80—100 човнів обпало кораблі, разом наповняють їх своїми людьми і здобувають відразу. Здобувши, забирають гроші і всякий дрібний крам, що не боїться води, самі ж кораблі із людьми топлять.

Коли галери стрінуть козаків на морі вдень, то тут справа трудніша: турки розпочинають сильну стрільбу з гармат і розганяють козаків, як шпаків; одні тонуть, інші тікають. Але знов як візьмуться до бою, то вже тримаються — одні стріляють, інші набивають рушниці й по кожному пострілі подають товаришам; стріляють добре, але гармати турецькі чинять козакам великі шкоди, так що в такій зустрічі гине добрі дві третини козаків. Зате хто вертає — приносить багату здобич: еспанські й арабські червінці, коври, злоголави й різні шовкові матерії.

Так оповідає Боплан.

І в народних піснях, у живій пам'яті заховалися оповідання про ці походи. Малюється в них і галера турецька, на котрій працюють заковані українські невольники (в думі про Самійла Кішку):

Із города Козлова до города Трапезунта
Гуляла галера цвіткована-мальована,
Чотирма цвітами процвітана.
Першим цвітом процвітана —
Златосиніми киндяками побивана;
А другим цвітом процвітана —
Турецькою червоною габою обвивана;
А третім цвітом процвітана —
Християнською кров'ю фарбована;

А четвертим цвітом процвітана —
Невольниками осаджена,
Козацькими гарматами обриштована.
У тій галері Алкан-баша,
Трапезонськеє княжа гуляє;
Ізбраного люду собі має:
Сімсот турків, яничар чотиреста,
Та бідного невольника півчвертаста.

Живо і сильно описують незнані нам на ім'я старі народні поети страшні бурі чорноморські, де загинули не раз цілими десятками козацькі чайки безвістно. (Дума про Олексія Поповича).

десять років у 1598 р. (*Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 119–120).

...іменами *Філялета Бронського...* — йдеться про відомого полеміста Мартина Броневського, довіреної особи В.-К.Острозького. Детальніше див.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 84–85.

...“*Апокрізісом*” *Бронського...* — йдеться про твір Мартина Броневського за підписом “*Philalet Christophor*” “*Apokrisis abo odpowiedz na xiązki o Synodzie Brzeskim...*”, опублікований у Кракові в 1597–1598 рр. (*Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 121).

с. 223 *...вона не визначалася ані дуже багатою, ані постійною продукцією, коли судити по тому матеріалу, який ми маємо* — про видання острозької друкарні за цей час, а також праці представників острозького освітнього середовища див.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 116–132.

Мусив бути щирий “лямент”, яким оплакала його Острозька академія... — померлого 2 грудня 1603 р. молодшого сина В.-К.Острозького Олександра “оплакано” в творі під назвою “*Лямент дому княжат Остроських над зешлым с того света яснее освещоным княжатем Алексадром Константиновичем княжатем Остроським воеводою волянським*” (*Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 126).

...*діти Олександра zostалися під впливами матері, гарячої католички, прирятьельки ярославських єзуїтів; зрештою, повмирали в молодім віку* — у князя О.Острозького залишилося від дружини Анни Костки п'ять синів і три дочки. Сини повмирали в дитячому або юнацькому віці: Олександр (помер у 1607 р.), Адам-Костянтин (помер у 1618 р.), Януш (помер у 1619 р.), Криштоф (помер у 1606 р.) та Василь (помер у 1605 р.). Старша дочка Софія померла в 1622 р., наймолодша — в 1642 р., а середня Анна-Алоїза померла в 1654 р. і була єдиною представницею роду Острозьких у середині XVII ст. Див.: *Войтович Л.* Князівська доба на Русі. — С. 516.

Острозькі маєтності й фундації перейшли в руки католиків — маєтки роду Острозьких успадкували представники польських магнатських родів Замойських, Заславських, Любомирських, Радзивілів, споріднених з Острозькими через шлюби з двома дочками Януша та трьома Олександра.

...*запишлася колегія єзуїтська, фундована Анною-Алоїзою...* — Анна-Алоїза Острозька на початку 1620-х рр. фундувала в Острозі єзуїтську колегію, наділивши її впродовж 1624–1640 рр. маєтками (більше 20 сіл, земля для костелу, папірня, друкарня, господарські споруди тощо). Детальніше див.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 65–71.

А.Ф.

Як козаки лагодяться в морський похід

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Як козаки лагодяться в морський похід // *Крушельницький А.* П'ята читанка для п'ятого року науки в єдиній школі; для першої класи старшої основної школи; для першої класи середніх шкіл. — 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. — С. 325–328. Передрук з скороченнями і стилістичними змінами параграфу “*Морські походи*” за виданням: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1918. — С. 249–251.

с. 224 *Походи козаків на море доходять у роках 1613–1620 небувалих розмірів і нечуваної відваги...* — про походи козаків на Чорне море у цих роках детальніше див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: козацькі часи — до року 1625. — К., 1995. — С. 344–359.

Сучасний турецький історик... — йдеться про турецького історика Наїму Челебі (Collectanae z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących z dodatkiem objaśnień

potrzebnych i krytycznych uwag przez Józefa Juliana Sękowskiego. — Т. I. — Warszawa, 1824. — С. 126).

...як оповідає *Боплан (Beauplan) про морську техніку козацьку...* — французький інженер і картограф Гійом Ле Васер де Боплан у своєму "Описі України" подав окремі сюжет про мистецтво морських походів козаків: *Гійом Ле Васер де Боплан. Опис України / Переклад з французької В.Косика.* — Львів, 1998. — С. 95—104.

А.Ф.

Молоді літа Хмельницького

Публікується за виданням: *Грушевський М. Молоді літа Хмельницького // Крушельницький А. П'ята читанка для п'ятого року науки в єдиній школі; для першої класи старшої основної школи; для першої класи середніх шкіл.* — 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. — С. 329—331. Передрук зі скороченнями і стилістичними змінами параграфа "Молоді літа Хмельницького" за виданням: *Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмельницького.* — К., 1909. — С. 4—8.

с. 227 *Оселив його батько Богданів, Михайло* — вважають, що Михайло Хмельницький був слугою коронного польного гетьмана Станіслава Жулкевського, а потім корсунського старости Яна Даниловича, за дорученням останнього став чигиринським підстаростою, від свого патрона отримав хутір Суботів. У 1620 р. загинув у битві під Цецорою.

с. 228 *...Богдан між ними. Кажуть, два роки пробув у турецькій неволі, аж виніяли його потім на турецьких невольників...* — Б.Хмельницький потрапив у турецький полон під час битви турків з польським військом під Цецорою 9—10 вересня 1620 р. У 1622 р. звільнений з полону (*Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — С. 52).

Потім був він писарем військовим — писарем Війська Запорізького Богдана Хмельницького обрано на козацькій раді під час переговорів козаків, учасників повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка), з коронним польним гетьманом Миколаєм Потоцьким у містечку Боровиці наприкінці 1637 р. Б.Хмельницький поставив свій підпис під капітуляцією козаків. Перебував на цій виборній посаді недовго, оскільки згідно з сеймовою ординацією 1638 р. цей уряд зліквідовано.

Богдан оженився з Ганною Сомківною, мав діти — з Ганною Сомківною, першою дружиною, майбутній гетьман одружився близько 1624—1626 рр., яка народила йому трьох синів (Тимоша, Юрія і Остапа) та чотирьох дочок (*Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — С. 52).

А.Ф.

Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня

Публікується за виданнями: *Грушевський М. Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня // Крушельницький А. Шоста читанка для шостого року науки в єдиній школі; для другої класи старшої основної школи; для другої класи середніх шкіл.* — 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. — С. 341—347. Передрук зі скороченнями і стилістичними змінами параграфа "Жовті Води і Корсунь" за виданням: *Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмельницького.* — К., 1909. — С. 21—29. Перевидання: Календар "Канадського фермера" на 1923 р. — Вінніпег, 1923. — С. 83—85.

с. 229 *...гетьмана польського Миколу Потоцького* — про нього див.: *Majewski W. Potocki Mikołaj h. Piława // Polski Słownik Biograficzny.* — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. — Т. XXVIII/1. — С. 105—110.

ЗМІСТ

	с. тексту	с. ком.
<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК.</i> “Коли гармати говорили, муза Кліо не мовчала”: Наукова та науково-популярна спадщина М.Грушевського (1917–1923)	V	
Розділ I. НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ	1	418
Від редакції [часопису “Україна”, 1917, кн. 1–2]	3	418
Велика, Мала і Біла Русь	5	419
Сполучення України з Московщиною в новішій літературі. Критичні замітки	17	422
Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти	35	430
З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти	86	435
Розділ II. НЕКРОЛОГИ	199	462
Пам’яті Федора Вовка. † 29 червня 1918 р.	201	462
Розділ III. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ	207	476
Занепад українського життя в XV і XVI в.	209	476
Острозька академія	214	476
Як козаки лагодяться в морський похід	224	481
Молоді літа Хмельницького	227	482
Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня	229	482
Початки відродження в Західній Україні	233	483
Галицьке відродження і 1848 р.	236	485
Українські стародруки	239	486
Додаток I: НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА (1912–1916)	243	491
Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці	244	491
Від редакції [часопису “Україна”, 1914, кн. 1]	248	493
Омельковичі	250	495
Дашкович Остафій	251	497
Дорошенко Михайло	252	500
Гуня Дмитро	253	502
Острянин Яцько	254	503
Гадяцька унія	256	503
Дорошенко Петро	259	508
Полуботок Павло	263	514
Козацтво на Україні	266	519
Україна. Історія	274	521

Додаток II: НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ НАРИСИ (1908–1923)	335	527
Вѣра и релігійнѣ обряды наших предкѣв	336	527
Пѣдкарпатска Русь в давнинѣ	338	527
Грецькі колонії на Україні	340	528
Про наш край і народ	343	528
Найдавніша культура українсько-руських племен	346	528
“Ясне сонечко”	352	530
Володимир і Ярослав. Християнство на Україні	354	531
Ярослав Мудрий	357	532
Татарський погром України	358	532
Острог — осередок освіти на Україні	361	533
Київ — осередок культурного життя на Україні в XVII віці	362	534
Морські походи козаків	365	535
Про батька козацького Богдана Хмельницького	367	536
КОМЕНТАРІ	418	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	542	
ПОКАЖЧИК	547	